

М.Гурсой*¹, Б.Сиздиков², Н.Таджтбаев³

¹PhD, доц.м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология-ғылыми зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері,
Түркістан қ, Қазақстан, E-mail.muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

¹PhD, доц.м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология-
ғылыми зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері,
Түркістан қ, Қазақстан, E-mail.bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

³«Әзірет Сұлтан» Мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері,
Түркістан қ, Қазақстан, E-mail.nurzhan-16@mail.ru

МЫҢТӨБЕ ҚОРЫМЫНДАҒЫ КАТАКОМБАЛЫҚ ЖЕРЛЕУЛЕР

Аңдатпа

Мақаланың теориялық бөлімінде катакомба терминінің этимологиясы мен мағынасы талқыланып, Евразия даласындағы ерте кезеңге жататын катакомбалық жерлеулер жөнінде мәлімет келтірілген. Мыңтөбе қорымындағы катакомбалар қаңлы кезеңіне тиесілі болғандықтан және тарихи деректер бойынша қорым орналасқан аймақтарда қаңлы тайпалары мекендегендіктен аталмыш тайпаның мәдениеті мен жерлеу дәстүріне тоқталынған. Осыдан кейін Мыңтөбеден табылған катакомбалық қабірлер, жерлеу дәстүрімен бірге тұтастай қарастырылған. 2017 жылы қазылған №3 обадағы катакомбалық жерлеу мен 2022 жылы қазылған катакомбалық жерлеулер арасында өз ара ұқсастықпен айырмашылықтың бар екендігі аңғарылған. Атап айтар болсақ әр екі обада жерлеулер катакомбалық қабірде жүзеге асырылған. Бірақ №3 обадағы катакомбада ұжымдық жерлеу жүзеге асырылса, №7 обадағы катакомбада жалғыз бір қаңқа жерленген. Ал, №3 обада о дүниелік тарту таралғылар қаңқалардың бас жағына немесе жаңдарына салынса, №7 обада олар қабір сыртындағы оба үйіндісі астында жатқан жер бетіне орналастырылған. Бұл жағдай Мыңтөбе қорымында әр түрлі сенім өкілдеріне тиесілі түрлі кезеңге жататын жерлеулердің бар екендігін болжауға мүмкіндік берді. Ал, қабір құрылымы мен түрін айқындау мақсатында А.Н.Подушкиннің жасаған сыныптауы келтірілген. Бұл бойынша Мыңтөбедегі қабірлердің «Т» түріндегі катакомба екендігі белгіленген. Салыстырмалы талдау жүргізу мақсатында Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекістандағы катакомбалық қабірлер негізге алынған. Қорытынды да тақырыпқа байланысты болжамды тұжырымдар келтірілген.

Кілт сөздер. Мыңтөбе, катакомба, қаңлы, қорым, оба, жерлеу дәстүрі, көшпелі мәдениет, отырықшы мәдениет.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан қаржыландырылған, жеке тіркеу номері (AP13068455) болып табылатын «Келес өзенінің төменгі ағысындағы обаларды археологиялық және пәнаралық ғылымдар аясында зерттеу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды.

Гурсой М.*¹, Сиздиков Б.², Таджибаев Н.³

¹ Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави, научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии,
Туркестан, Казахстан,
E-mail. muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

² Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии,
Туркестан, Казахстан,
E-mail. sizdikov.bagdaulet@ayu.edu.kz

³ Научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Азирет Султан»,
Туркестан, Казахстан,
E-mail.nurzhan-16@mail.ru

ЗАХОРОНЕНИЯ В КАТАКОМБАХ В МОГИЛЬНИКЕ МЫНТӨБЕ

Аннотация

В теоретической части статьи обсуждается этимология и значение термина "катакомба", приводится информация о ранних катакомбных захоронениях в Евразийских степях. В связи с тем, что катакомбы могильника Мынтобе относятся к периоду канглы и по историческим сведениям, регионы, где расположен наш могильник, были заселены племенами канглы, была затронута культура и погребальные традиции этого племени. Катакомбы Мынтобе и погребальная традиция были рассмотрены как единое целое. Отмечаются сходства и различия между захоронениями в катакомбе из кургана № 3, которое было раскопано в 2017 году, и катакомбой, исследованной в 2022 году. В частности, в обоих курганах захоронения проводились в катакомбе. Но если в катакомбе кургана № 3 совершено коллективное погребение, то в катакомбе кургана № 7 одиночное захоронение. Причем в кургане № 3 сопровождающий инвентарь помещался в районе головы или рядом с туловищем, в кургане № 7 за пределами могильной ямы под земляной насыпью. Это обстоятельство позволило предположить, что в могильнике Мынтобе имеются захоронения разных периодов, принадлежащие представителям разных конфессий. Для того чтобы определить структуру и тип гробницы, приводится классификация, разработанная А.Н. Подушкиным. В соответствии с этим установлено, что катакомбы Мынтобе являются катакомбами типа "Т". Для проведения сравнительного анализа за основу были взяты катакомбные захоронения Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана. В заключении приводятся предварительные выводы по теме.

Ключевые слова. Мынтобе, катакомба, канглы, некрополь, курган, погребальная традиция, кочевая культура, оседлая культура.

*M.Gursoy*¹, B.Sizdikov², N.Tadzhibaev³*

*¹ Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, E-mail.muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz
Turkistan, Kazakhstan*

*² Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, E-mail.muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz
Turkistan, Kazakhstan*

*³ Researcher of the State Historical-Cultural Museum-Reserve "Aziret Sultan",
Turkistan, Kazakhstan, E-mail.nurzhan-16@mail.ru*

CATACOMB BURIALS IN THE MYNTOBE BURIAL GROUND

Annotation

In the theoretical part of the article, the etymology and meaning of the term catacomb are discussed, information about catacomb burials dating back to the early period in the Eurasian steppes is given. Due to the fact that the catacombs in the myntobe burial ground belong to the kangly period and, according to historical data, the regions where the burial ground is located were inhabited by the kangly tribes, the culture and burial traditions of this tribe were touched upon. After that, the catacomb tombs found in Myntobe, along with the burial tradition, were considered as a whole. It is noted that there is a difference in similarity between the catacomb burial in the burial No. 3, which was excavated in 2017, and the catacomb burial in 2022. In particular, burials were carried out in a catacomb grave every two plagues. But if a collective burial was carried out in the catacomb of plague No. 3, then a single skeleton was buried in the catacomb of plague No. 7. And in plague No. 3, afterlife spreads are placed on the heads of skeletons or on new ones, in plague No. 7 they are placed on the surface of the earth lying under the mound outside the grave. This circumstance made it possible to assume that in the myntobe burial ground there are burials of different periods belonging

to representatives of different faiths. In order to determine the structure and type of the tomb, a classification developed by A. N. Podushkin is given. According to this, it is established that the tombs in Myntobe are catacombs of the "T" type. In order to conduct a comparative analysis, catacomb tombs in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan were taken as a basis. The conclusion is also given predictive conclusions related to the topic.

Keywords. Myntobe, catacomb, kangly, necropolis, plague, burial traditions, nomadic culture, settled culture.

Кіріспе. Адам баласы өз санасында «өлу, қайтыс болу түсінігін» қалыптастыра салысымен өмірден озғандарды топыраққа көмген. Археология ғылымында мұны ингумация деп атайды. Алғашқы ингумациялық жерлеуді Неандерталь адамы жүзеге асырған. Демек санасында жерлеу түсінігі қалыптасқан ең алғашқы адам бұл –Неандертальдер болып табылады. Археологиялық деректер алғашқы адамдардың қайтыс болғандарды белгілі бір тәртіппен жерлегендігін дәлелдеп отыр. Бұған Загрос тауындағы Шанидар үңгірі мысал бола алады. Аталмыш үңгірде 1957 жылы Ральф Стефан Солецки қазба жұмыстарын жүргізіп алғашқы адамдарға тиесілі бірнеше қаңқа тапқан. Мустье кезеңінің В7 шаршысынан ересек адамның қаңқасы анықталған. Бұл адам сол жанымен жатқызылып оң жақ қолы мен аяғы бүгілген қалыпта орналастырылған. Ғалымдар қаңқаның жанындағы топыраққа талдау жасаған кезде құрамынан гүлдің тозаңын анықтаған. Сонымен қатар бұл гүлдердің түрлі аймақтан алып келінгендігі және осымен мәйіттің үстін жапқандығы белгілі болған. Бұл жағдай алғашқы адамдардың өлімге байланысты ұстанымын немесе ғұрыптық іс-әрекеттерін көрсетсе керек. Бұдан басқа Неандерталь адамының қаңқа сүйектері Франциядағы Ле-Шаппель-о-Сен, Ле-Мустье, Ле-Ферасси, Өзбекістандағы Тешик-Таш, Фалестинаның солтүстігіндегі Кебара үңгірі, Харватиядағы Крапина маңындағы үңгір және Португалиядағы Лейриада табылған. Сонымен қатар Ресейдегі Клязьма өзенінің маңында орналасқан Сүңгір тұрағынан о дүниелік заттарымен бірге адам қаңқасы анықталған. Радиоуглеродтық талдаулар нәтижесінде бұл жерлеудің б.з.б. 28-30 мың жылы жүзеге асырылғандығы белгілі болған. Жоғарыда келтірілген деректер қайтыс болу, жерлеу және қабірге о дүниелік заттар салу сияқты түсініктің адам баласының санасына сонау палеолит кезеңінен бастап орныққандығын көрсетеді [32, 7-9]. Уақыт өте келе адам баласы неолит, энеолит, қола, ерте темір және ортағасырларды бастан кешіп атадан балаға мұра болып жеткен сенім және рухани құндылықтар арқылы жерлеу дәстүрін одан әрі дамыта түседі. Жерлеу дәстүрі әр бір аймақта қоршаған ортаның мүмкіндіктері, халықтардың өмір сүру салты және дүниетанымына байланысты өзгеріп отырады. Б.з.б. II– б.з. VII ғасырларда Сырдария жағалауында өмір сүрген қаңлылар қайтыс болған туыстарын катакомбалық қабірлерге жерлеген. Жерлеудің бұл түрі қаңлыларды басқа көшпелі тайпаларға жақындата түскенімен обалардың тізбектелуі (жүйесіз орналасады) және қабір құрылымында өзіндік ерекшелік байқалады. Катакомбалық қабір түрлі ұзындықта жерден қазылған дромос және осы дромосқа перпендикуляр қиылысатын қабірхана түрінде жасалады. Катакомбалық қабірлерде көбінесе ұжымдық сипатта жерлеулер жүзеге асырылған. Осыдан кейін кіреберісі қам кесекпен, топырақпен, таспен немесе қамыспен бекітілген. Археологтар катакомбалық қабірлерде бұрынғы қаңқалардың бір бұрышқа ығыстырылып, орнына жаңа жерлеулер жасалғандығын байқаған. Бұл жағдай жерлеулердің бір мезгілде немесе араға жылдар салып жасалғандығын көрсетеді. Қаңлыларда о дүние түсінігі болған. Сондықтан қайтыс болған туыстарымен бірге қабірге саздан жасалған ыдыстар, пышақтар, семсерлер, сүйектен жасалған бұйымдар, жебе ұштары, қола айналар, сырғалар, моншақтар және білезіктер секілді о дүниелік тарту таралғылар салған. Бұл мақалада Мыңтөбе қорымынан табылған қаңлы кезеңіне жататын катакомбалық қабірлер жайында мәлімет беріледі.

Материалдар мен әдістер. Мыңтөбе қорымынан аршылған барлық катакомбалар осы мақала барысында қарастырылады. Сондықтан келтірілген деректер тың болып табылады. Бұл жағдай мақаланың маңыздылығын көрсетеді.

Мақалада катакомба ұғымын талқылау, Евразия даласындағы катакомбалық қабірлерге жалпы шолу жасау, Мыңтөбе қорымынан табылған катакомбалық қабірлерді жерлеу дәстүрімен бірге тұтастай қарастыру, салыстырмалы талдау жасау және түрі мен мерзімін анықтау мақсат етілген.

Белгіленген мақсатқа сәйкес археологиялық зерттеу жұмыстары барысында алынған жаңа деректерді жүйелі түрде келтіру, аналогтары жайында мағлұмат жинақтау, оларды сараптау, салыстыру, қорытынды шығару сынды зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау. Катакомба терминінің этимологиясы және анықтамасы. Катакомба сөзі көптеген елдердің археологиялық терминінде кездеседі. Ғалымдар бұл терминді латыншадағы *catacumbae* деген сөзінен шыққан десе кейбір ғалымдар бұл терминнің түп тамырын ежелгі гректің *ката-*

κοίμα kata-koimao «төсекке жату» деген сөзімен байланыстырады. Туна Акчай «Terminoloji Sözlüğü. Antik Çağda Ölüm» атты еңбегінде «катакомбалар жер астындағы аркалы құрылыстар. Мұнда қайтыс болғандар ингумациялық түрде жерленеді. Көлемі бірнеше шақырымға дейін жететін катакомбалар христиан діні алғаш шыққан кезде көптеп қолданылған. Қабірдің бұл түрі Римде христиан дінімен қатар жер астына галериялық түрде жасалған. Наполиде табылған б.з. IX ғасырға жататын жазба деректе Catacumbas термині кездеседі» деп келтірген [1, 169]. Ал, Г.Д. Біләлова, С.А. Ярыгин, М.Минарди, Ж.Л. Бонораның «Археологиялық терминдердің мультилингвистикалық сөздігі» атты кітабында катакомба терминіне мындай анықтама келтірген. «Табиғи немесе жасанды жер асты құрылыс. Ежелде діни жораларды өткізу мен мәйітті жерлеуге қолданылған. Қабірдің бүйірін кәулеп қазған қосымша үйі болатын жерлеу құрылысы, дромосы және жерлеу камерасынан тұрады» [2, 90]. Евразия және Орта Азия даласында жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында дромосы мен адам жерлейтін камерасы бар қабірлер табылған. Ғалымдар бұл қабірлерді Римдегі катакомбаларға ұқсатса керек бұларды ғылыми айналымға «катакомба мәдениеті» немесе «катакомбалық жерлеу» деп енгізген.

Евразия даласындағы катакомбалық жерлеулер. Евразия даласында б.з.б. XXV ғасырда құдық секілді тік шұқыры менжанындромосы және камерасы бар жерлеу құрылысы пайда бола бастайды. Қабірдің бұл түрін алғаш рет XX ғасырдың басында В.А.Городцов зерттеуіне «катакомб мәдениеті» деп енгізеді. Аталмыш ғалым бұл мәдениетті «шұңқыр мәдениетінің» жалғасы ретінде қарастырып оны ерте катакомба, дондық катакомба, харьков-воронежжылық катакомба және ингудық катакомба мәдениеті деп бірнеше топқа бөледі. Катакомба мәдениеті шұңқырлықтарды біршама жерінен ығыстырып тастайды. Еділ, Днепр, Қырым және Курскіге дейінгі территорияға таралады. Бұл территориялардың барлығында жерлеу дәстүрі мен материалдық мәдениетінде ортақ ерекшеліктер байқалады. Катакомбалықтар мойыны цилиндр тәрізді, табаны тегіс, бүйірі шығыңқы саз ыдыстар жасаған. Саз ыдыстардың беткі жағы «созылған баулармен» өрнектелген. Катакомба қауымдастығының шығу тегі әлі шешімін таппаған. Бұл қауымдастық өзен бойларына қоныстар салып мал шаруашылығы мен айналысқан. Днепр және Дон өзендері бойындағы қоныстардан жылқы, сиыр, қой және балықтардың сүйектері табылған. Қазба барысында сүйектен жасалған кетпендер, орақтар және дән үгіткіштер табылған. Бұлар катакомбалықтардың өмірінде егіншіліктің де өзіндік орын алғанын көрсетеді. Ресейдің Ростов облысындағы катакомбалардың бірінен төрт доңғалақты үлкен арба табылған [3]. Сірә бұл арбамен қайтыс болған адам тасымалданып, жерлеу жоралғысы атқарылғаннан кейін өзімен бірге қабірге көмілген болса керек.

Ерте темір дәуірінде Қаратеніздің солтүстік жағалауында өмір сүрген тайпалар қайтыс болған туыстарын катакомб қабірлерге жерлеген. 1977 жылы В.С. Олховский Дунай мен Дон өзені арасында анықталған 422 катакомб қабірді зерттейді. Нәтижесінде оларды скиф ескерткіші ретінде қарастырып «дромоссыз бір камералы катакомб қабір», «дромосы мен камерасы жалғыз катакомб қабір», «дромоссыз көп камералы катакомб қабір», «жалғыз дромосты, көп камералы катакомб қабір», «көп дромосты және камералы катакомб қабір» деп бес топқа бөледі. Бұл топтар құрылыс ерекшелігіне қарай өз ішінде сегіз типке бөлінеді [4, 108]. Осылайша В.С. Олховский Қаратеніздің солтүстігінде анықталған катакомб қабірлерді аналитикалық тұрғыдан талдап, жүйелейді.

Сармат тайпалары өте сирек жағдайда болса да қайтыс болған туыстарын катакомбалық қабірге жерлеген. К.Ф. Смирнов «Сарматские катакомбные погребения южного приуралья – поволжья и их отношение к катакомбам северного кавказа» атты мақаласында оңтүстік орал өңіріндегі катакомбаларды үш түрге бөлсе, кавказ маңындағыларды төртке бөлген. Солтүстік Кавказ аймағындағы Байтал Шапқан, Учккен, Юца, Мало-Кабардин, Брут, Алхан-Кала, Джеми-Кент және т.б. қорымдардан сарматтарға тиесілі катакомб қабірлер анықталған. Бұл жердегі қабірлердің басым көпшілігі б.з. I-V ғасырларына мерзімделген. Оңтүстік орал маңындағы Пятимар I және Мечетсай қорымдарында катакомбалық қабірлер табылған. К.Ф. Смирнов бұларды б.з.б. VI-V ғғ. мерзімдеген. К.Ф. Смирновтың мақаласында Еділ және Жайық өзендері жағасында прохоров кезеңіне жататын 500-ге жуық қабірдің зерттелгендігі және осылардың ішінде он бесінің катакомба екендігі жазылған [5, 73]. Демек бұл мәлімет сарматтар тарапынан катакомбаның өте сирек қолданылғандығын көрсетеді.

1976 жылы Б.Ф. Железчиковпен В.А. Кригер Қазақстанның батысында Теректі ауданы Новопавловка ауылы маңындағы қорымда қазба жұмыстарын жүргізіп (№5 және №7 обалар) нәтижесінде сарматтарға тиесілі катакомбалық қабірлерді анықтаған. Зерттеушілер Елек өзені мен Еділ өзені арасында аршылған катакомбаларды үш типке бөліп б.з.б. IV – III ғасырларға мерзімдеген [6, 218].

Маңғыстау ауданындағы Шағатай маңында 1985 жылы қазба жұмыстары жүргізіліп нәтижесінде 6 м терендіктен катакомбалық қабір анықталған. Жерлеу камерасы жоспарда дөңгеленіп келген. Көлемі 4,2x3,6 м. Қабірдің биіктігі 1 м. Камераға 15 қаңқа жерленген. Ағаш зембілдің үстінде жатқан

қаңқаның басы оңтүстікке бағытталған. Зембілдің бетіне схемалық түрде қос өркешті түйе бейнеленген. Қаңқалардың жанынан шыны моншақ, ағаштан жасалған ыдыстың қақпағы мен тарактың бөлшегі және сүйек қасық табылған. Табылған заттар б.з.б. 3-2 мерзімделген.

Маңғыстау ауданындағы Сырлытамнан 1999 жылы кездейсоқ жағдайда катакомбалық қабір анықталған. Реперлік нүктеден 4 м тереңде жатқын камерадан үш адам қаңқасы аршылған. Өкінішке орай қабір ерте кезде тоналған. Қабірден қылыш, қанжар, темірден жасалған жебе ұштары, тастан жасалған құрбандық тас, ағаш ыдыстың ішінде қойдың алдыңғы аяғы табылған. Қабірдегі ер адамның бас сүйегі жасанды түрде деформацияланған. Осы жағдайды негізге алған ғалымдар бұл катакомбаға көшпелі ақсүйектердің жерленгендігін тілге тиек еткен [7, 179].

Б.з.б. II ғасырдың екінші жартысында ғұндардың шығыстағы жаңа жерлерді жаулап алу әрекеттерінен кейін тарихта «Халықтардың ұлы қоныс аударуы» деп аталып кеткен тарихи оқиға орын алады [8, 272]. Осы кезде Қазақстан (Сырдария өзенінің ортаңғы ағысынан бастап төменгі ағысына дейінгі аймақта, Талас өзені бойында, Қаратаудың оңтүстік беткейінде) және Орта Азия жерінде (Қырғызыстанда, Ташкент маңында, Ферғана даласы, Бактрия және Соғды аймағы) катакомбалық жерлеулер айтарлықтай күрт өседі. Археологтардың басым көпшілігі бұл жерлеулерді қаңлылармен байланыстырады [9]. Осы мақалада қарастырылғалы отырған Мыңтөбедегі катакомбалар да қаңлы кезеңіне тиесілі болғандықтан негізгі тақырыпқа тоқталмас бұрын алдымен қаңлылар жайында мағлұмат беруді жөн көріп отырмыз.

Қаңлы атауы, өмір сүрген территориясы, шаруашылығы және жерлеу дәстүрі. Қаңлы мемлекеті б.з.б. II ғ – б.з. V ғасыр аралығында – Қазақстан территориясында болған тайпалық бірлестік. С.Жолдасбаев қытай деректеріне сілтеме жасай отырып қаңлылардың қаңжүйлер деп аталғандығын хабарласа, «Авеста» мен «Махабхарата» атты үнді кітаптарында қаңха деген атпен кездеседі деп көрсеткен. Сонымен қатар Түркі руналық жазуларында Кангю-тарбанд деген қала атының аталатындығын атап өткен. С.Жолдасбаев «Кангю, кангха, Кангю-тарбанд» сөзінің жазба деректерде сақталуын назарға ала отырып, қаңлы тайпалар бірлестігінің жай ғана ру тайпалық деңгейде өмір сүріп қоймағандығын олардың мемлекеттік дәрежеге көтеріліп, басқа елдермен тең дәрежеде қарым-қатынас жасаған болу керек деп тұжырымдаған [10, 104-105]. Н.Мыңжан Жапон ғалымы Сироториге сілтеме жасай отырып «Бұрынғы заманда Сырдарияның Ташкент қаласына сәйкес келетін тұсы «қанқ-қи» өзені деп аталған. Сырдарияның орта және төменгі ағысы «қанқар-қангар» деп аталған.....» деген құнды дерек келтіреді. Осыдан келіп Сырдария өзенінің ортаңғы ағысы «Қаң» немесе «Қан» деп аталған, осы территорияны мекендеген халықтар Қаңлы деген атқа ие болған деген пікірлер қалыптасқан [11, 89].

Қытай деректерінде қаңлылардың Сусе, Фуму, Юени, Ги және Юеген аймақтарына иелік еткендігі жазылған. Қазіргі таңда бұл аймақтардың қай территорияларға сәйкес келетіндігі жөнінде ортақ пікір жоқ. Мысалға, С.П. Толстов бұл бес иеліктің ішінен Сусені Қашқадариядағы Шахрисябзқа, Фумуну Зеравшан өзені маңына, Юенині Ташкент аймағына, Гині Бұхараға, ал Юегенді Хорезм территориясына орналастыра келе қаңлылардың жері шығыста Ферғана, оңтүстікте Парфия және Бактрия, батыста Бұхара даласы мен Хорезм аймағын қамтиды деп көрсеткен. Бұл мәселе бойынша А.Н. Бернштамда зерттеу жүргізіп өз пікірін ұсынған. Ол, Юегенді Хорезмге, Гині Сырдария жағалауына, Фумуну Жаңқорғаннан Қазалыға дейінгі аймаққа, Сусені Сырдарияның орта ағысы, Арыс және Қаратау маңына, ал Юенині Ташкент аймағына орналастырған. Қаңлылардың шығыс шекарасын Талас өзенінен бастатқан. Сонымен қатар Иран және Үнділердің ежелгі діни кітабы мен дастанын негізге ала отырып Сырдарияның орта ағысын қаңлылардың байырғы жері ретінде көрсеткен [12, 272-274].

Л.М. Левина бойынша қаңлы мемлекетінің аумағы Қаратаудың етектерін, Ташкент жазирасын, Сырдария, Куандария және Жаңадария аймақтарын алып жатты. Аталмыш ғалым Ташкент жазирасы, Сырдария өзенінің орта ағысы мен төменгі ағысында жинақталған саз ыдыстар негізінде қаңлы мәдениетін орналасқан аймағына қарай қауыншы, отырар – қаратау және жетіасар мәдениеттері деп үшке бөлген [13, 250]. Біз қарастырып отырған аймақ қауыншы мәдениеті ареалына кіреді.

С.Жолдасбаев өз еңбегінде археологиялық зерттеулерді негізге ала отырып қаңлы тайпаларының өмір сүрген негізгі территориясы ретінде Қазақстанның оңтүстік өңірін, Сырдария, Талас өзендерінің аңғарларын, Қаратаудың солүстік-оңтүстік баурайлары және Арал теңізінің жағалауында өмір сүрген деп нақты атап өткен [14, 42].

Қаңлылар жазба тарихта б.з.б. 3 ғасырдан бастап белгілі болған. Қаңлылардың негізгі өмір сүрген территориясы Сырдария өзенінің ортаңғы ағысы мен Қаратау өңірінде болған. Күші шарықтау шегіне жеткен дәуірде олар Ташкенттен Хорезмге дейінгі аймаққа үстемдік еткен. Ал, б.з.б. 1-ғасырдың аяқ жағынан бастап территориясын Ферғана және Соғды жеріне дейін кеңейткен [11, 91].

Қаңлы мемлекетінің территориясы табиғи-климаттық және ландшафтық-географиялық тұрғыдан құнарлы тау беткейлерінен, өзенді аңғарлардан, кең-байтақ дала кеңістіктерінен, шөлейттер мен шөлдерден құралған. Шағын аудандардағы тұрғындардың шаруашылығы қоршаған ортаның мүмкіндіктері негізінде қалыптасты. Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы аймақтарда, Зеравшан аңғарында және Ташкент алқабында отырықшылық мәдениет дамып ежелгі қоныстар мен қалалар қалыптасқан. Осы өңірдегі тұрғындардың шаруашылығы жартылай көшпелі мал шаруашылығы мен суармалы егіншілікке негізделді. Мысалға, Сырдария өзенінің төменгі ағысында орналасқан Жетіасар мәдениетіне тиесілі алқаптарда адамдар су тасыған өзендерді, тоғандарды және көп күш жұмсауды қажет етпейтін шағын суландыру жүйелерін пайдаланып егін екті. Отырар өңіріндегі Көк-Мардан ескерткіші маңында қаңлы кезеңіне жататын суландыру жүйелерінің орны жақсы сақталған. Мұнда жүргізілген зерттеу жұмыстары нәтижесінде Арыс өзенінің ескі арналарында топырақпен үйілген тоғандар тұрғызылғандығы, осы тоғандардан егістіктермен бақшаларға су ағатын арықтар тартылғандығы белгілі болды. Әуеден жүргізілген барлау жұмыстары арқылы арықтардың іздері, каналдар мен су бөгеттерінің ізі анықталды. Қаңлыларға тиесілі қалашықтарды қазған кезде арпа, бидай, тары қалдықтары, қауын, қарбыз, алма, жүзім, өрік және т.б. дақылдар табылған [12, 282]. Қазба жұмысы кезінде Қостөбе, Ботайтөбе, Ақтөбе қалашықтарынан ақ егістіктің, көк егістікпен егілгендігін көрсететін дәндер және түрлі тас үккіштер, соққылар, тас диірмендер табылған. Тұрғын жайлардың ішінен астық сақтайтын ұралар көп табылған [14, 45]. Сонымен қатар қазба жұмыстары барысында үй жануарларының ішінен қой, ешкі, сиыр, жылқы сүйектері, ал жабайы аңдардан елік, таутеке, арқар, киік, марал, қабанның сүйектері табылды. Бұлардың барлығы қаңлы тайпаларының бақташылықпен және де жабайы аңдарды аулаумен айналысқандығын көрсетеді [12, 282].

Келес өңірі ұзақ жылдар бойы көшпелі және отырықшы мәдениеттердің басын қосқан аймақ болды. Сондықтан бұл өңірде қаңлы кезеңі тұрғындары қамалды қалалар соғып, көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен қатар суармалы егіншілікпен айналысқан. Мұны бұрынғы қалалардың үйінділерімен біздің заманымыздың алғашқы ғасырларында Шыршық өзенінің оң жағалауынан қазылған 20 шақырым ұзындығындағы Зах каналы делелдей түседі.

Қаңлылар қолөнер бағытын да белгілі дәрежеде дамыта түсті. Археологиялық деректер керамика жасау ісі, темір ұсталығы, зергерлік өнер, сүйек ұқсату өнері, тоқыма ісі және т.б. қолөнер түрлері бойынша өз шеберлерін қалыптастырғандығын аңғартады. Әсіресе археологиялық табылымдар жергілікті жерде металлургия өндірісінің айтарлықтай қолға алынғандығын көрсетеді. Ташкент оазисіндегі қалалар мен қоныстар металлургия өндірісінің ірі орталықтары ретінде белгілі болды. Аталмыш өңір біз қарастырып отырған Мыңтөбеден не бәрі 35 шақырым шығыста орналасқан. Бұл Күлтөбенің де осы салада айтарлықтай орны бар екендігін болжауымызға мүмкіндік береді.

Қаңлылар ішкі және сыртқы сауда саттық ісінде айтарлықтай дәрежеде дамыта түскен. Ішкі сауданы атқару үшін ең дамыған аймақтардағы қалалы орталықтарда базарлар ұйымдастырылды. Мұны сол кезеңдегі жергілікті монеталардың соғылып шығарыла бастауы дәлелдейді. 2000 жылдарға дейін салмағы әр түрлі 1300 ден астам мыс монета табылған. Бұл монеталардың барлығында дерлік билеуші қырынан бейнеленген. Қазіргі таңда бұл көрсеткіш арта түскен болу керек. Қаңлы тайпалары сыртқы сауда да көптеген елдермен байланыс орнатқан. Қаңлы дәуірінің ескерткіштерінен қытайдың, сасанилердің, кушандардың монеталарымен қоса Қаратеңізбен Сирия аймағында дайындалған шыңылтырлы моншақтар, Үндістанның қызыл түсті маржан моншақтарымен піл сүйегінен дайындалған шаш түйреуіштері, Жерорта теңізі жағалауынан әкелінген фибулалар және т.б. заттар табылды. Бұл табылымдар Қаңлылардың Қаратеңіз өңірімен, Иранмен, Сириямен, Үндістанмен және Қытаймен сауда байланыстарын орнатқандығын айғақтайды [12, 272-287].

Жерлеу дәстүрі. Ғылыми айналымға енген деректерге сүйенсек қаңлылар қайтыс болған туыстарын катакомбалық және сағана (наус) қабірге жерлеп үстіне топырақ үйген [15, 119-141; 16; 57]. Жерлеудің бұл түрі қаңлыларды басқа көшпелі тайпаларға жақындата түскенімен оба және қабір құрылымында өзіндік ерекшелік байқалады. Катакомбалық қабір түрлі ұзындықта жерден қазылған дромос және осы дромосқа перпендикуляр қиылысатын қабірхана түрінде жасалады. Катакомбалық қабірлерде көбінесе ұжымдық сипатта жерлеулер жүзеге асырылған. Осыдан кейін кіреберісі қам кесекпен шегенделген. Бұдан бөлек кейбір жағдайларда өлгендерді керамикалық ыдыстарға салып жерлеген.

Археологтар катакомбалық қабірлерде бұрынғы қаңлылардың бір бұрышқа ығыстырылып, орнына жаңа жерлеулер жасалғандығын байқаған. Бұл жағдай жерлеулердің бір мезгілде немесе араға жылдар салып жасалғандығын көрсетеді. Қаңлыларда о дүние түсінігі болған. Сондықтан қайтыс болған туыстарымен бірге қабірге саздан жасалған ыдыстар, пышақтар, семсерлер, сүйектен

жасалған бұйымдар, жебе ұштары, қола айналар, сырғалар, моншақтар және білезіктер секілді о дүнелік тарту таралғылар салған [9].

Қаңлы тайпаларының жерлеу дәстүрінде сағаналар да ерекше орын алған. Бұлар ішке кіретін арка іспетті дромосымен бірге бір немесе екі камералы түрде пахса немесе кесекпен тұрғызылған. Кіреберіс аузы пахсамен, кесекпен немесе тас плитамен шегенделген. Кейбір сағаналарда қабырғаның ішкі бетінде ниша орнатылған. Сонымен қатар ішкі кеңістігіне екі немесе үш қабырғасын жағалай сыпа орнатылған және лаймен сыланған. Бір жағдайда беткі жағы жұмыр тастармен көмкерілген сыпа анықталған [17, 119-141].

Қаңлы кезеңінің ескерткіштерін XX ғасырда Г.В. Григорев [18], Т.Агзамходжаев [19], Л.М. Левина[13] зерттесе, қазіргі таңда К.М. Байпаков, Е.А. Смагулов, А.А. Ержигитова[9], А.Н. Подушкин[20] және т.б. ғалымдар зерттеп келеді. Әсіресе соңғысы Арыс өзені бойында орналасқан Ақтөбе мен Алтынтөбе қорымдарын зерттей келе қаңлы кезеңінің жерлеу дәстүрін, материалдық мәдениетін және катакомбалық қабірлердің құрылымдық ерекшелігін анықтап оларды бес түрге бөледі. Аталмыш ғалымның жіктеуі бойынша 1-Түр; Дромосы төртбұрыш пішінде траншея тәрізді. Кіреберіс аузы обаның орта тұсынан басталады. Камерасы сопақ, аркалы болып келеді. Дромосы мен камерасы оңтүстіктен солтүстікке қарай бағытталады. Дромостың көлемі 2,6-3,5x0,9x1 м, Камералардың көлемі 1,9-2,2x1,6-1,8 м шамасында болады. Камера обаның солтүстік бөлігінде, етекке жақын тұста, реперлік нүктеден 1,8-2 м тереңде орналасады. Дромостың аузы тас плита немесе топырақ аралас қиыршық таспен шегенделеді.

2-Түр; Дромосы аузы кең, ұңғыма түрінде жасалады. Обаның жиегінен немесе үш метрге дейін жиектің сыртынан басталады да төртбұрыш пішіндегі аркалы камераға перпендикуляр түйіседі. Камералардың көлемі 2,2-2,7x1,4-1,7 м, төбесінің биіктігі 1,2 м шамасында болады. Дромосының ені 0,8-1,1; 0,9-1,2 м, ұзындығы 4,3-6,8 м болады. Камера обаның оңтүстік батыс бөлігінде, етекке жақын тұста, реперлік нүктеден 2,8-4,2 м тереңде оңтүстік шығыс, солтүстік батыс бағыты бойынша орналасады. Дромос пен камераның қосылған жері, яғни кіреберіс аузы 0,44x0,22x0,19 немесе 0,40x0,21x0,9 м көлеміндегі қам кесекпен бекітіледі.

3-Түр; Қабірдің бұл түрі 2-түрдің ерекшелігін қайталайды. Дромосы міндетті түрде солтүстіктен оңтүстікке бағытталады. Кіреберіс аузы топырақпен шегенделеді.

4-Түр; Дромосы ұңғыма түрінде баспалдақты жасалады. Обаның ортасынан басталады да төртбұрыш пішіндегі аркалы камераға перпендикуляр түйіседі. Камералардың көлемі 2,3-2,5x1,3-1,5 м, төбесінің биіктігі 1,1-3,3 м шамасында болады. Дромосының ені 0,75-1,1 м, ұзындығы 5,8-6,4 м болады. Камера обаның солтүстік батыс бөлігінде, ортадан 2,5-3,3 м қашықта етекке жақын тұста орналасады. Дромос пен камераның қосылған жері, яғни кіреберіс аузы пахсамен (пахсаның арасында керамиканың ұсақ бөліктері болады) бекітіледі.

5-Түр; Бұл қабір түрінде дромос обаның жиегінен немесе жиектің сыртынан басталады. Камерасы обаның дәл ортасында батыс, шығыс бағыты бойынша орналасады. Кіреберіс аузы топырақпен шегенделеді [21, 97].

Осы мақаланы жазуға негіз болып отырған Мыңтөбе қорымында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Археология ғылыми-зерттеу институтының қызметкері 2017, 2022 жылдары зерттеу жұмыстарын жүргізіп екі дана катакомбалық қабір анықтаса, 2018 жылы А.Н. Подушкин осы қорымнан бір катакомбалық қабірді тапты. Сонымен осы күнге дейін Мыңтөбеден жалпы үш катакомбалық қабір аршылды.

Мыңтөбе қорымының географиялық орны. Мыңтөбе қорымы Келес ауданына қарасты Ғани Мұратбаев ауылынан оңтүстікке қарай 2 км жерде, Келес өзенінің төменгі ағысында, Сырдария өзеніне құяр тұстағы су баспайтын биік терассада орналасқан (1-карта). Қорымның солтүстігі мен шығысын қыратты алқап алып жатыр. Оңтүстігі тереңдігі 20м-ге жететін тік жарқабақ. Осы жарқабақтан 1 шақырым қашықтықта Сырдария өзені орын тепкен. Батыс жағы келес өзенімен түйіскен. Аталмыш өзеннің оң жағалауында Мыңтөбе қорымына қарама қарсы бетте Күлтөбе қалашығы орналасқан. Мыңтөбе қорымындағы обалар шығыстан батысқа қарай 2 шақырым, солтүстіктен оңтүстікке қарай 1,5 шақырым жерді жүйесіз түрде алып жатыр. Дегенмен кейбір жал беттеріндегі обалардың өз ара тізбектелгендігі байқалады. Обалардың диаметрі 6 – 33 м, биіктіктері 0,65 – 4,30 м. Бұлардың басым көпшігі шеңбер пішінді. Араларында бір жағы созылыңқы (тамшы) тәрізді және айналасында оры барлары да кездеседі. Ғалымдардың пікірінше аталмыш қорым қаңлы мәдениетіне тиесілі болып табылады.

Карта. Мыңтөбе қорымының географиялық орны

Мыңтөбе қорымындағы катакомбалық жерлеулер. А.Н. Подушкин 2016-2017 жылдары Мыңтөбе қорымындағы екі обада археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп екі құмыра алады. Осы құмыралар негізінде екі обаны кейінгі қаңлы дәуіріне жатқызып б.з. III-IV ғасырларға мерзімдейді [22; 101]. 2017 жылы Сырдария университетінің қаржылай қолдауымен Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінің профессоры, археолог ғалым М.Елоуов Күлтөбе қалашығы мен Мыңтөбе қорымында жалпы 10 күн қазба жұмыстарын жүргізді. Қорымның орталық бөлігіндегі тақия пішінді бір обаға қазба салынды. Цитедельде жүргізілген кіші көлемді қазба жұмыстары нәтижесінде қам кесектен салынған құрылыстар аршылып саз ыдыс бөліктері алынды. Бұл заттар қалашықтың өткенін жаңғыртып, тарихи сырын ашуға көмектесері сөзсіз [23, 195]. Мыңтөбе қорымында 2017 жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетіне қарасты Археология ғылыми-зерттеу институтының қызметкерлері зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бұл экспедицияның зерттеулері өте жемісті болды. Өйткені қазба салынған обалардың бірінен катакомбалық қабір аршылды. Бұған дейін зерттеу жұмыстарын жүргізген археологтар Мыңтөбеге байланысты мұндай нәтиже алмаған болатын. Бұл қорымының ғылымға жасаған алғашқы тартуы еді. 2019 жылы А.Н. Подушкин аталмыш қорымға қайта ат басын тіреп бір обадан катакомбалық қабір анықтайды. Ал, 2022 жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қызық-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институтының жас ғалымдарынан құралған зерттеу тобы (Жетекшісі М.Гурсой) 2022-2024 жылдарға арналған ғылыми, ғылыми-техникалық жобаларды іске асыру бойынша қаржыландырылған (келісім-шарт №116-КМУЗ 20.05.2022 ж.) «№АР13068455 «Келес өзенінің төменгі ағысындағы обаларды археологиялық және пәнаралық ғылымдар аясында зерттеу» атты ғылыми жоба аясында қазба жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде №7 обадан катакомбалық қабір анықталды. Ендігі кезекте Мыңтөбедегі катакомбалық қабірлерге кеңінен тоқталып өтейік.

Жоғарыда айтып өткеніміздей 2017 жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институтының зерттеу тобы Мыңтөбе қорымында (шартты түрде №3 деп белгіленген обада) қазба жұмыстарын жүргізді.

Қазбаға дейін №3-ші обаның диаметрі 13 м, биіктігі 1,70 м болатын. Қазба жұмысы барысында дәстүрлі зерттеу әдісі қолданылды. Бұл бойынша обаның ортасына шығыс-батыс бағытында ені 35 см-лік жал қалдырылып екі секторға бөлінді. Обаның оңтүстік бөлігі А жартысы, солтүстігі Б

жартысы деп белгіленді. Бастапқы кезде қазба жұмысы Б жартысында жүргізілді. Терендік реперлік нүктеден 1,70 м-ге жеткенде оба кесігінен үйіндінің үстіңгі қабаты 0,5 м шыммен көмкерілгендігі, ал шымның астыңғы бөлігі жер бетіне дейін сұр топырақтан тұратындығы, оба құрылысына ешқандай тас қолданылмағандығы анықталды. Дегенмен қазіргі жер беті деңгейінен ешқандай қабір дағы анықталмады. Осыдан кейін қазба жұмысы «А» жартысына ойыстырылды. Обаның бұл бөлігінен де ешқандай қабір дағы мен тонау ізі байқалмады. Осыдан кейін «А» жартысына шығыс-батыс бағыты бойынша ұзындығы 8,20 м, ені 1 м траншея салынып төмен қарай 2,40 м дейін қазылды. Траншеяның батыс басынан реперлік нүктеден төмен қарай 0,37 м тереңде, ені 0,87 м келетін бос топырақ байқалды. Бұл бос топырақ кесік бетінен қарағанда төмен қарай екі метрге дейін жалғасып асты қатты сазды топыраққа айналды. Осыдан кейін бірінші траншеяның 1,10 м солтүстігіне, ұзындығы 6 м, ені 1 м келетін екінші траншея салынды. Екінші траншея төмен қарай 2,40 м-ге дейін қазылды. Нәтижесінде жалдың кесінді бетінен дромостың ізі айқындалы. Сонымен қатар, қазба жұмыстары барысында катакомбалық қабірдің оңтүстік шетінде жатқан 1-ші және 2-ші қаңқаның бас жағына қойылған қызыл ангобты, ілмек тұтқалы кішкентай (құты) гаршок анықталды. Қазба жүргізілген алаңқай тазаланғаннан кейін катакомбалық қабірдің ерекшелігі айқындала түсті. Камера шығыс, батыс бағытында жасалған. Оған оңтүстіктен траншея түрінде дромос түйіскен. Дромостың еденге дейінгі тереңдігі 1,65 м. Камераның көлемі 1,70x2,60 м шамасында. Аузы арка тәрізді болса керек. Ені 0,85 м, биіктігі 0,70 м. Камерадан бастары шығысқа қаратылған бес қаңқа аршылды. Бұл қаңқалар оңтүстіктен солтүстікке қарай шартты түрде 1, 2, 3, 4 және 5- қаңқа деп белгіленді.

1-Қаңқа. Катакомбаның аузына басы шығысқа қаратылып шалқасынан созылықы қалыпта жатқызылған. Басы аздап оң жақ иығына қарай иілген. Бойы 1,60 м. Бас сүйегімен сол аяғы өте нашар сақталған. Оң қолы солтүстігіндегі 2-қаңқаның сол жағын бойлай созылып жатты. Бас жағына бір қызыл ангобты құты, екі ақ ангобты құмыра, бір қызыл ангобты табақ және осы табақтың ішіне бір тостақ, (моншақ, қола түтікше, ине) қойылған.

2-Қаңқа. 1-ші қаңқаның оң жағына шалқасынан созылықы қалыпта жатқызған. Басы шығысқа қаратылған. Сол қолы жамбасының астына, оң қолы жамбас сүйегінің үстіне орналастырылған. Қаңқаның бойы 1,50 м. Бас жағына тостақ және сырты аздап отқа күйген зооморф тұтқалы құты орнатылған. Аяқ жағынан бір дана темір жебе ұшы табылды.

3-Қаңқа. Бұл қаңқа шалқасынан жатқызылған. Басы шығысқа қаратылған. Оң иығы жанына қарай аздап қисая тартылған. Қаңқаның аяғы «Х» тәрізді айқастырылған. Оң қолы жанына созылып, сол қолы жамбас сүйегінің астына орналасқан. Бойы 1,70 м. Сақталуы нашар. Қаңқаның жанынан шеңбер пішінді жіңішке ақ түсті бұйым мен қоса оң қол саусағының ұшынан бір моншақ табылды.

4-Қаңқа. Шалқасынан жатқызылған. Басы шығысқа қаратылған. Қолдары жақсы сақталмаған. Бойы 1,50 м. Сол қолының жанынан темір пышақ қалдықтары және сопақ тастан жасалған (түйме?) кездесті.

5-Қаңқа. Өте нашар сақталғандықтан ұзындығын және жату қалпын анықтау мүмкін болмады. Дегенмен орнында сақталған бас және басқада сүйектерге қарап басының шығысқа қаратылып сол жанына жартылай бүгілгендігін болжауға болады. Қаңқаның жанынан екі асық табылды.

Ғалымдар зооморф тұтқалы керамикалардың ең еретелерін б.з.б. 1 ғасырға жатқызған. Б.з.б. 1 мыңжылдықтың екінші жартысында Сырдарияның төменгі ағысында пайда болған, содан кейін Сырдарияның ортаңғы және жоғарғы ағыстарына тарала бастаған деген пікірлер бар. Л. М. Левина, Томпақасар қаласынан табылған зооморф тұтқалы керамиканы б.з.б. 1 мыңжылдықтың екінші жартысына мерзімдеген [25, 517-518]. Сондықтан №3 обаны б.з.б. 1 – б.з. 1 ғасырына жатқызуға болады.

2018 жылы А.Н. Подушкин шартты түрде №1 деп белгілеген обада қазба жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде обаның оңтүстік-батыс бөлігінен, реперлік нүктеден 2,7 м тереңде «Т» пішінде катакомбалық қабір анықтады. Дромосы баспалдақсыз траншея түрінде жасалған. Камерасының аузы қам кесекпен бекітілген. Қазба жұмысы барысында қабірдің оңтүстік шетінен тонаушылар тарапынан бүлінген төрт адамның сүйектері анықталған. А.Н. Подушкин бұл сүйектерденекеуінің ересекке (бір ер, бір әйел), біреуінің үш жасындағы қыз балаға, ал бір сүйектің сәбиге тиесілі екендігін топшылаған. Қабірден бір құмыра, төрт саптаяқ, бір тостақ, сырты жылтыр ине сақтайтын бұйым, қызыл тастан жасалған моншақ, үш қырлы темір жебе ұшы және т.б. заттар табылған. Шығыс қапталда тұрған үш құмыра қаңқалардың шығысқа бағытталғандығы жөнінде болжам жүргізуге мүмкіндік береді. Құмыралардың біріне зооморф тұтқа орнатылған. Бұлар Оңтүстік Қазақстанда б.з.б. I – б.з. IV ғасырларға жататын саз ыдыстарға ұқсайды. Сапты темір жебе ұштары, балдақсыз, сабының басы тастан жасалған темір қанжар мен қылыштар сармат тайпаларының жерлеу орындарынан көп

кездеседі. Жетіарсар мәдениетіндегі үш қырлы жебе ұштары б.з.б. I – б.з. III ғасырларға мерзімделген [24, 164].

2022 жылы Мыңтөбе қорымының оңтүстік батысындағы жыраның жағасында тұрған №7 обада қаба жұмыстары жүргізілді. Бұл оба солтүстік шығыстан, оңтүстік батысқа қарай еністеу келген жерде орналасқан. Обаның оңтүстік батысы табиғи жырамен шектескен. Пішіні тамшы тәрізді. Лазерный тахеометрмен өлшегенде, диаметрінің 14 м, биіктігінің 1,30 м екендігі анықталды. №7 оба үйіндісінің ең биік орта тұсын реперлік нүкте ретінде белгіледік. Сонымен қатар алғаш қазылған обалардан өзгеше етіп жалды оңтүстік, солтүстік бағыты бойынша қалдыра отырып екі секторға бөлуді ұйғардық. Осыдан кейін обаның батыс бөлігі «А» жартысы, шығыс бөлігі «Б» жартысы ретінде белгіленді. Бастапқы кезде обаның құрылымын, құрылыс материалдарын анықтау мақсатында георадар арқылы барлау жұмыстары атқарылды. Нәтижесінде құрылысына тас қолданылмағандығы тек жергілікті топырақпен үйілгендігі белгілі болды. Қазбаға дейін обаның бетін қырдың шөптері басып жатқан болатын. Сондықтан қазба жұмысы обаның бетіндегі шөп өскіндерін тазалаудан бастау алды. Алғашқы қазба обаның «А» жартысына салынды. Қазба жұмысы кезінде реперлік нүктеден 0,90 м тереңде, обаның орта тұсындағы қазіргі жер деңгейіне жақын тұстан үш дана саз ыдыстың ернеуі көрінді. Осыдан кейін бұл ыдыстар топырақтан өте мұқият түрде тазартылды. Нәтижесінде обаның орта тұсындағы жер бетіне шүмегі бар құмыра, сырты қарайып отқа күйген көзе және сыртына қызыл ангоб жағылған құмыра салынғандығы нақтыланды (1-сурет). Бұл ыдыстардың екеуі қолда пошымдалса, сыртына қызыл ангоб жағылған көлемі кіші ыдыс шарықта пошымдалған.

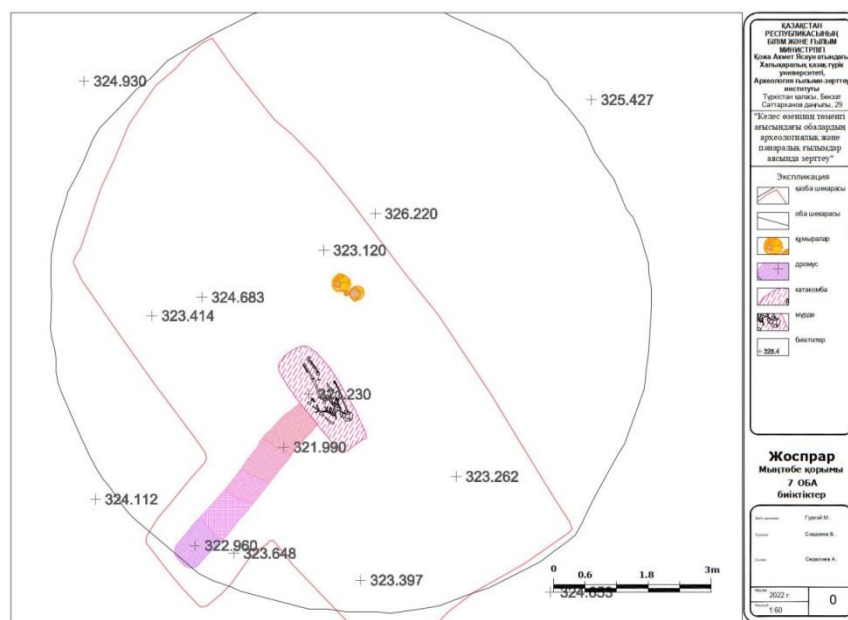

1-сурет. Мыңтөбе қорымы. №7 обада жүргізілген зерттеу жұмыстарынан көрініс

Дегенмен топырақтың қысымынан болса керек шүмекті құмыра мен көзе жарылып бүлінген. Шүмекті құмыраның сыртқы бетіне батырып сызу арқылы толқынды өрнек салынған. Биіктігі 40 см, түбінің диаметрі 22 см, мойнының биіктігі 5 м, ернеуінің диаметрі 13 см. Сырты қарайып отқа күйген көзенің мойнына лайдан таспа жабыстырылып, оның беті саусақпен басылған. Биіктігі 22,5 см, түбінің диаметрі 20 см, мойнының биіктігі 3 см, ернеуінің диаметрі 20 см. Ал, сырты қызыл ангобты көлемі кіші құмыраның биіктігі 13 см, түбінің диаметрі 6,5 см, мойнының биіктігі 3 см, ернеуінің диаметрі 8 см. Археологиялық олжалар суретке түсіріліп құжатталғаннан кейін қазба жұмысы қайта жалғасын тапты. Оба үйіндісі астынан аршылған аумақ қыру арқылы тазаланып қабір дағы іздестірілді. Дегенмен саз ыдыс тұрған жермен маңайынан ешқандай із байқалмады. Осыдан кейін обаның дәл орта тұсы реперлік нүктеден төмен қарай 3 м-ге дейін тереңдетіле қазылды. Нәтижесінде бұл тереңдіктен де жерлеу ізі анықталмады. Осы сәттен бастап қазба шекарасы обаның

оңтүстік батыс етегіне қарай траншея түрінде кеңейтілді. Терендік реперлік нүктеден 2,80 м-ге жеткенде траншея қыру арқылы тазартылды. Обаның оңтүстік батыс жиегі тұсынан дромостың ізі, жан жағы қатты іші бос топырақ түрінде байқалды (бастапқыда анықталған бөлігінің көлемі 1,30x0,70 м). Дромостың солтүстік шығыс шеті траншея аумағы ішінде анықталды. Ал, оңтүстік батыс шеті оба етегінің астында жатты. Сондықтан қазба шекарасы оңтүстік батысқа қарай қосымша 2,3x2,5 м көлемінде қайта кеңейтіліп, дромостың ішкі кеңістігі топырақтан тазартылды. Осыдан кейін дромостың сыртқы шеті, оба үйіндісі етегінен бастау алатындығы оңтүстік батыс, солтүстік шығыс бағыты бойынша 4,6 м-ге созылып жатқандығы, дромос еденінің жер бетінен есептегенде 0,50 м тереннен басталатындығы және баспалдақты түрде катакомбалық қабірдің еденіне қарай 2,88 м-ге дейін терендей түсетіндігі (оба үйіндісінің ең жоғарғы нүктесінен «реперлік нүкте» есептегенде 5 м) нақтылана түсті. Сонымен қатар камераның дромостың еденінен 15-30 см төмен орналасқандығы байқалды. Қазба барысында анықталған катакомбалық қабірдің кіреберісі арка іспетті. Биіктігі 0,50 м, ені 1,32 м. Аузы лаймен шегенделген. Катакомбаның ішкі аумағы (қабірі), ұзындығы 2,20 м, ені 0,75 м шамасында. Дромосқа перпендикуляр «Т» түрінде оңтүстік шығыс, солтүстік батыс бағыты бойынша жалғанған(2-сурет).

2-сурет.
қорымы. №7
аршылған «Т»

катакомбалық қабірдің жоспары

Мыңтөбе
обадан
түріндегі

Катакомбаның ішкі кеңістігін тазалағаннан кейін 30-40 жастағы әйелдің қаңқасы табылды. Басы оңтүстік шығысқа қаратылып созылыңқы қалыпта шалқасынан жатқызылған. Бойы $163,686 \pm 4,61$ см. Жүзі обаның ортасындағы жер бетінде тұрған үш ыдысқа, яғни солтүстікке қаратылған. Қаңқаның сол қолының бұғанасы денесінен сал қашықта жатқанына қарағанда мәйіттің денесі суымастан қабірге салынғандығы аңғарылады. Сонымен қатар қаңқаның астындағы қара шірінделер қабірге органикалық төсенді салынғандығын болжауға мүмкіндік береді. Қазба барысында жер бетіндегі саз ыдыстардан басқа қабір ішінен о дүниелік тарту таралғы табылмады(3-сурет).

3-

сурет. Мыңтөбе қорымы. №7 оба. Катакомбалық қабірде жатқан қаңқа

Салыстырмалы талдау. Арыс, Талас өзендері бойында Қаратаудың оңтүстік беткейінде, Сырдарияның ортаңғы ағысынан бастап, Арал көліне дейінгі аймақта қаңлы тайпалары қалыптастырған Қауыншы, Отырар – Қаратау және жетіасар мәдениетіне тиесілі катакомбалар анықталған. Сонымен қатар жерлеудің бұл түрі Арал көлінің солтүстік батысындағы аудандарда да кездескен. Ғалымдар бұл өңірдегілерді сармат ескерткіштері ретінде қарастырады.

Қазақстанның оңтүстігіндегі алғашқы катакомбалық қабірлер Арыс өзенінің сол жағасындағы Бөріжар қорымында анықталған. Негізінен бастапқыда бұл қорымда катакомбалық қабірлерді анықтау оңай болмаған. Нақты айтар болсақ 1949 және 1951 жылдары Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы алты обаны қазып жерлеуге байланысты ешқандай мәліметке қол жеткізе алмаған. Сондықтан археологтар қазба салынған обаларды еске алу орны ретінде сипаттаған немесе кенотаф жерлеумен байланыстырған. Ал, 1967 жылы Жетісу археологиялық экспедициясының мүшесі Б.Нұрмұхамбетов Бөріжар қорымында қазба жұмыстарын жүргізіп катакомбалық қабірлерді анықтайды. Осыдан кейін 2000 жылдары Оңтүстік Қазақстан Өлкетану музейінің қазметкерлері (А.Ержигитова және т.б.) зерттеу жұмысын жүргізеді. Нәтижесінде көптеген катакомбалық қабірлерді аршып, ғылыми айналымға енгізеді. Енді осы қабірлердің бірнешеуіне кеңінен тоқталып өтейік.

Б.Нұрмұхамбетов қазған №8 обаның диаметрі 10 м, биіктігі 0,9 м. Катакомбалық қабір обаның оңтүстік батыс жартысынан анықталған. Дромосы обаның оңтүстік батыс етегінен басталып төмен қарай көлбеу түрде камераға жалғанған. Ұзындығы 4 м, тереңдігі 2,3 м. Камерасы жоспарда сопақ болып келген. Төбесі аркалы түрде жасалған. Көлемі 2,4x0,9x0,8 м. Қаңқаның басы оңтүстік шығысқа бағытталып, шалқасынан жатқызылған. Бас жағына бүйірі дөңгеленіп келген, мойыны қысқа құты орнатылған. Биіктігі 17 см. Табанының диаметрі 10 см, ернеуінің диаметрі 12 см. Бұл құты қолда пошымдалғандықтан беріктігі өте төмен. Қаңқаның аяқ жағынан да көлемі кішкентай құмыра мен дискі тәрізді жалпақ айна табылған. Құмыраның биіктігі 9 см, табаны мен ернеуінің диаметрі 5 см. Табылған заттар тіркеліп құжатталғаннан кейін осы обаның 4 шақырым оңтүстік батысында №1 обада қазба жұмыстары жүргізілген.

Бұл обаның диаметрі 25-30 м, биіктігі 2 м шамасында. Катакомбалық қабір обаның дәл орта тұсынан анықталған. Дромосы оңтүстіктен солтүстікке қарай бағытталып жер бетінен 4,1 м тереңде жатқан камераға перпендикуляр түрде жалғасқан. Камера дромостың еденінен 10 см төмен орналасқан. Көлемі 2,80x1,6 м. Ал, дромостың ұзындығы 3 м, ені 1 м, биіктігі 0,9 м. Камера мен дромостың қосылған жері, яғни кіреберісі 45x27x10 см көлеміндегі қам кесекпен бекітілген. Қазба барысында бұл обаның тоналғандығы анықталған. Дегенмен үш қанатты сапты темір жебе ұшы, мыстан жасалған жылжымалы тілі бар айылбас, екі жүзді темір қылыштың бөлігі, сүйектен жасалған садақтың қалдықтары, саз ыдыс бөліктері табылған. Зерттеушілер сүйек садақтың қалдықтарына

назар аударып мұны Қой-Қырылған қала, Топырақ қала, Көне Уаз және т.б. жерден табылған материалдармен салыстыра келе б.з. II-III ғасырларына мерзімдеген [9, 88-92].

1959-1963 жылдары Шардара су қоймасы салыну қарсаңында А.Г. Максимова, М.С. Мерциев, Б.И. Вайнберг және Л.М. Левина сынды ғалымдар су астында қалатын ескерткіштерді алдын ала зерттеп ғылыми айналымға енгізу мақсатында Мыңтөбе қорымынан 70 шақырымдай батыста орналасқан Жамантоғай, Ақтөбе, Жаушықұмтөбе және Төребайтұмсық қорымдарында археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген болатын.

Археологтар Ақтөбе қорымындағы обаларды үш топқа бөліп жалпы 14 оба қазған. 8 обадан «Т» пішінде катакомбалық қабір анықталған. Дромостардың басым көпшілігі аздап ауытқумен оңтүстік, солтүстік бағытында жасалған. Көлемі 1,3x0,8 м-ден 3,1x1,6м-ге дейін барады. Катакомбаның кіреберісі 40x40x12 см, 35x22x8 см және 35x35x12 см көлеміндегі қам кесектермен бекітілген. Камера дромостың еденінен 15-35 см төмен орналасқан. Қаңқалардың барлығы шалқасынан жатқызылып, шығыс және солтүстік шығысқа қаратылған. Жалпы барлық катакомбада о дүниелік заттар жұпыны. Дегенмен тұтқалы, тұтқасыз құмыралар, саптаяқтар, табақтар және т.б. бүтін саз ыдыстар табылған. Кейбір құмыралардың иық тұсына көлденең бағытта батырып сызу арқылы бір немесе бірнеше қатар толқынды өрнек түсірілген. Бетінде толқынды өрнегі бар құмыралар Мыңтөбе қорымы №3 обадағы катакомбалық қабірден, Шірінсай және Кенкөл қорымдарынан да табылған. А.Г. Максимова және т.б. табылған заттай деректер негізінде Ақтөбедегі катакомбаларды б.з. I-II ғасырға мерзімдеген [26, 193-200].

Жаушықұмтөбе қорымында жалпы 57 обада қазба жұмыстары жүргізілген. 29 обадан «Т» түрінде катакомба анықталған. Дромостарының бағытталуында бір ізділік жоқ. Түрлі бағыттан келіп катакомбаға жалғанған. Көлемдері 3-6,6 x 1,5 – 2,5 м. Камера дромостың еденінен 15-30 см төмен орналасқан. Кіре беріс аузы қамыспен шегенделген. Қабірдегі қаңқалардың басым көпшілігі шығысқа немесе солтүстік шығысқа қаратылып шалқасынан жатқызылған. Әдетте аяқтарын тізесінен бүгіп жанына қарай аздап жылжытқан. Осы орайда тағы айта кететін бір жайт Жаушықұмтөбедегі кейбір обалардан «I» түріндегі катакомбалық қабір анықталған. Жерлеудің бұл түрінде дромос пен катакомба бір бағытта жатады. Археологтар аршылған катакомбаларды Ташкенттегі Джун мәдениетімен салыстыра келе б.з. II – IV ғасырларға мерзімдеген [26, 201-240].

Кейінгі жылдары А.Н. Подушкин Арыс өзені бойындағы Қаратөбе, Алтынтөбе, Сұлтанрабат, Төлебейтөбе, Күлтөбе және т.б. бірнеше қорымда қазба жұмыстарын жүргізіп көптеген катакомбалық қабірлерді анықтаған. Бұл қабірлердің құрылымдық ерекшелігі, жерлеу дәстүрі және қабірге салынған о дүниелік заттары жоғарыда сипатталған катакомбалық қабірлерге ұқсас келеді [20, 52-85].

Талас даласындағы катакомбалық жерлеулерді ең алғаш Г.Гейкел анықтаған. Ол, Карбус, Чик Төбе, Коен Токой және Жоон Төбе қорымдарында қазба жүргізіп нәтижесін Хельсинкиде жариялаған. Мақаласында обаларды сипаттаумен ғана шектелген. Ал, 1938-1939 жылдары А.Н. Бернштам Талас даласының жоғарғы бөлігінде орналасқан Кенкөл қорымында қазба жұмыстарын жүргізіп «Т» түріндегі көптеген катакомбалық қабірлерді тапқан. Аталмыш ғалым Кенкөл қорымындағы обаларды б.з.б. I ғасырға мерзімдеп ғұндармен байланыстырған [27]. Жалпы Кенкөлде анықталған жерлеу дәстүрі мен материалдық құндылықтар Сырдария өзені жағасындағы қаңлы ескерткіштеріне ұқсас келеді.

И.Кожамбердиев 1956-1957, 1960 жылдары Талас даласындағы Кенкөл, Таш Төбе, Таш Башат, Жоон Төбе, Чеш Төбе, Қызыл Сай және Құлан Сай сынды қорымдарда қазба жұмыстарын жүргізіп көптеген катакомбалық қабірлерді анықтайды. Катакомбалардың көпшілігі әдеттегідей «Т» түрінде жасалған [28]. Қабірге салынған о дүниелік заттар мен жерлеу дәстүрі Сырдария мен Қаратаудың оңтүстік беткейіндегі катакомбалық қабірлерге ұқсас келеді. Әсіресе аталмыш қорымдардан табылған, сыртқы бетінде толқынды өрнегі бар құмыраларға мен үш қырлы сапты темір жебе ұшы бір қарағанда Мыңтөбе №3 обадағы материалдарды еске түсіреді.

Манас районы (Қырғызстан Республикасы) Талас өзені бойындағы Чоон Капка қорымында 1988-1990 жылдары қазба жұмыстары жүргізіліп 46 катакомбалық қабір анықталған. Бұл жердегі жерлеулер де Сырдария бойындағыларға ұқсайды. Чоон Капкадағы 1-катакомбада екі ересек, бір жас жеткіншектің қаңқасы табылған. Бұл қаңқалардың басы оңтүстікке бағытталған. Бір қызығы барлық қаңқаның бас сүйегі жасанды түрде деформацияланған [9, 74]. Мәйіттердің бағытталуы мен бас сүйектердің жасанды деформациясы Мыңтөбе қорымындағы жерлеулерден ерекшелене түседі. Дегенмен Мыңтөбегі №3 оба мен Чоон Капка 1-катакомбадан табылған зооморф тұтқалы керамика екі аймақта тұратын халықтардың туыс екендігін көрсетсе керек.

Мыңтөбе қорымы №7 обадағы жерлеу дәстүрі өзіне назар аудартады. Мұнда о дүниелік асы қабірдегі қаңқаның жанына емес оба үйіндісінің астындағы жер бетіне салынған. Осыған ұқсас

жерлеулер Ташкент қаласындағы Вревский станциясының 3 шақырым батысында орналасқан қорымда табылған. Аталмыш қорымда №1 оба үйіндісі тазаланғаннан кейін обаның оңтүстік батыс жартысындағы жер бетінен тұтқасы мен шүмегі бар саз ыдыс табылған. Бұл ыдыс қолда пошымдалып сырты ақшыл сұр түсті ангобпен көмкерілген. Тұтқасының бір басы мойнының орта тұсына екінші басы иық тұсына бекітілген. Ыдыстың бүйірінің астыңғы жағына, бүйір тұсына және иық тұсына нүктелермен жолақ салынған. Тұтқа жағына жылан тәрізді өрнек түсірілген. Бұл обадан катакомбалық қабір анықталған. Қазба барысында оба үйіндісінің 2,2 м сыртынан дромостың бастау алатындығы, камераға қарай 6,3 м-ге дейін ұзара түсетіндігі, едені жер бетінен есептегенде 0,50 м тереннен басталып баспалдақты түрде катакомбалық қабірдің еденіне қарай 2,88 м-ге дейін терендей түсетіндігі анықталған. Дромос катакомбалық қабірге перпендикуляр «Т» тәрізде жалғанған. Бұл жерге жалғыз қаңқа жерленген. Қаңқаның басы шығыс, солтүстік – шығысқа қаратылып шалқасынан жатқазылған. Оң аяғы созылыңқы қалыпта салынса, сол аяғы бүгіліп жанына қарай тартылған. Қабірден бір дана жалғыз жүзді темір қанжар, бір дана темір пышақ және бір дана темір айылбас табылған.

Осы қорымдағы №2 оба үйіндісінің жоғарғы нүктесінен 0,50 м теренде, жер бетінен бүтін құмыра табылған(шарықта жасалған). Бұл обадағы катакомбалық қабірден де жалғыз бір қаңқа анықталған. Қаңқаның басы шығысқа қаратылып шалқасынан жатқызылған. Екі қолы жанына салынған. Аяқтары тізесінен бүгіліп екі жанына аздап тартылған. Бас жағынан бір шеті тесік сүрме тас табылған. Кеуде тұсынан көк шыны пастасынан жасалған моншақтар алынған. Т.Агзамходжаев Вревский қорымында анықталған катакомбалық қабірлерді Тойтөбе және Кенкөл қорымындағылармен ұқсастығына назар аударған. Сонымен қатар шүмегі мен тұтқасы бар құмыраларды Бөріжар қорымындағылармен салыстыра келе қазылған обаларды VI-VIII ғасырларға мерзімдеген [29, 223-235].

Шардара қаласы маңындағы Ақтөбе II қалашығынан табылған саз ыдыстардың бір бөлгін шүмегі бар құмыралар құрайды. Бұл жердегі құмаралардың бетіне де батырып сызу арқылы жолақтар және толқындар түсірілген. Бір қарағанда Мыңтөбе №7 обадан табылған шүмекті құмыраны көз алдымызға елестетеді. Дегенмен Ақтөбе II қалашығынан табылған құмыралар мойнынан төмен қарай ағызған ангобтармен азда болса ерекшелене түседі. Жалпы Сырдария жағасындағы қалашықтармен Ферғана даласынан табылған құмыраларға ұқсас келеді. А.Г. Максимова және т.б. табылған заттай деректерге қарай отырып Ақтөбе II қалашығының жоғарғы қабатын болжамды түрде б.з. I-IV ғасырларға мерзімдеген [26, 36-62; 13, 128-129].

Қорытынды. Мыңтөбе қорымынан осы күнге дейін «Т» түріндегі үш катакомбалық қабір анықталды. Бұлардың екеуін Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми зерттеу институтының қызметкерлері анықтаса, біреуін А.Н. Подушкин анықтаған. Мақалада Арыс өзені жағасындағы Бөріжар, Қаратөбе, Алтынтөбе, Сұлтанрабат, Төлебейтөбе, Күлтөбе және Талас өзені бойындағы Кенкөл, Таш Төбе, Таш Башат, Жоон Төбе, Чеш Төбе, Қызыл Сай, Құлан Сай сынды қорымдарға шолу жасалды. Нәтижесінде аталмыш қорымдарда анықталған қабір құрылысы, материалдық заттар мен жерлеу дәстүрінің Мыңтөбе-дегілерге ұқсас екендігі байқалды.

Әсіресе осы орайда назар аударатын бір жайт бұл – катакомбалық жерлеулердің көпшілігінде ұжымдық жерлеулердің жүзеге асырылуында. Бұл жерлеу дәстүрінің қалыптасуына бұрынғы халықтардың дүниетанымы мен жақсы отбасылық қарым қатынасы негіз болғандай. Олай дейтініміз, ерлі зайыптылардың бір-біріне деген махаббаты, сүйіспеншілігі, баланың ата-анаға деген мейірімі, қысқасы бір отбасы мүшелерінің ажырамастай тығыз қарым қатынасы о дүниеде дежалғасын тапсын деген түсінікпен қайтыс болғандар бір кезеңде немесе белгілі уақыттарда бір қабірге жерленіп отыған сияқты. Отбасылық қарым қатынастың мұндай түрі қазақ халқына жат емес. Сондықтан қазіргі кездегі бір әулетке немесе бір отбасы мүшелеріне арнап бейіт тұрғызу түсінігі мен ұжымдық жерлеу түсінігі арасында бір сабақтастықтың болуы мүмкін.

Екінші бір назар аударатын жайт бұл – катакомбалық қабірлердің көпшілігінің мерзімдерінің бір – біріне шамалас болуы. Негізінен тарих кітаптарында б.з.б. II ғасырдың екінші жартысында ғұндардың шығыстағы жаңа жерлерді жаулап алу әрекеттері жүргізгендігі жазылады. Дәл осы кезде Қазақстан (Сырдария өзенінің ортаңғы ағысынан бастап төменгі ағысына дейінгі аймақта, Талас өзені бойында, Қаратаудың оңтүстік беткейінде) және Орта Азия жерінде (Қырғызстанда, Ташкент маңында, Ферғана даласы, Бактрия және Соғды аймағы) катакомбалық жерлеулер күрт өседі. Ғалымдардың бірқатары Сырдария жағалауындағы катакомбалық жерлеулер десармат компаненттері байқалады деп көрсеткен [20, 150-151]. К.Байпаков, Е.Смагулов және А.Ержигитова сынды зерттеушілер Б.А. Литвинскийні сілтеме көрсете отырып «халықтардың ұлы қоныс аудару» дәуірінен

кейін б.з.б. II-I ғасырлардан бастап Орта Азияның әртүрлі аймақтарында жерлеу дәстүрінде жанама (подбой) және катакомбалық жерлеулердің тарайтынын және осы орайда сармат мәдениетімен ұқсастық байқалатынын айтады. Сонымен қатар «катакомбалық қабірлер мен табылған заттар кешені жергілікті мәдениетке сыртқы әсердің болғанын көрсетеді. Артефактілер мен жерлеу рәсімінің ерекшеліктері оларды көшпелі және жартылай көшпелі сақ-сармат, алан-үйсін, тохар-юэджи және т.б. тайпалар арасынан аналогтар іздеуге итермелейді» деген мәлімет келтіреді [9, 70].

2000 жылдары Шымкент қаласы маңындағы Қайтапас-1 қорымындағы бір обадан аяқтары ромб қалпында жерленген қаңқа мен жанынан шеңбер пішінді ортасы тесік, жалпақ алтын бұйым табылған. Бұйымның беткі жағына теңіз жәндіктері бедерленген [33, 178]. Бұл жәдігерлер Оңтүстік Қазақстан аймағы үшін жат дүние болып есептеледі және де қаңқаның жату қалпы мен бағытталуы Батыс Қазақстанда б.з.б. 4 ғасырда өмір сүрген сармат жерлеулерін көз алдымызға елестетеді. Негізінен тарих кітаптарында Талас аймағы, Ферғана даласы, Қазақстанның оңтүстік өңірі мен Ташкент жазирасында б.з.б. 2 ғасырда қаңлы тайпалары мекендегендігі айтылады. Қаңлылардың пайда болуы жөнінде батыстық ғалымдар «ғұндардың ығыстыруы нәтижесінде юеджилер соғды жеріне басып кіріп осы жердегі сақ иеліктерін өздеріне қаратады. Соғдыдан кейін Бактрияны да жаулап алып бұл жерді өз мемлекеттерінің орталығына айналдырады. Осыдан кейін тарихта қаңлы аты атала бастайды. Қаңлылардың әдет-ғұрпы юеджилерге ұқсас келеді» деген мәлімдеме жасайды [30, 123-144; 31]. Халықтардың ұлы қоныс аударуынан кейін Қазақстан, Қырғызстан, Ферғана, Соғды, Бактрия территорияларында және Сырдария жағалауларындағы жергілікті халықтармен сырттан келген топтардың өзара мәдени қарым-қатынасы орын алып қаңлы мәдениеті қалыптасқан сынайлы. Дегенмен осы күнге дейін ғылыми шешімін таппай келе жатқан мәселердің бірі, ол – қаңлылардың мәдени қалыптасуына қатысты көзқарастар. Бұл жөнінде ғалымдар арасында әлі күнге дейін ортақ пікір жоқ.

Сонымен қатар мына бір жайтты да айта кету керек, Мыңтөбе қорымында 2017 жылы қазылған №3 обاداғы катакомбалық жерлеу мен үстіміздегі жылы қазылған катакомбалық жерлеулер арасында өз ара ұқсастықпен айырмашылықтың бар екендігі аңғарылады. Атап айтар болсақ әр екі обادا жерлеулер катакомбалық қабірде жүзеге асырылған. Бірақ №3 обاداғы дромос оңтүстік етектен басталса, 2022 жылы қазылған обادا оңтүстік батыстан бастау алған. Сонымен қатар №3 обاداғы катакомбада ұжымдық жерлеу жүзеге асырылса, №7 обاداғы катакомбалық қабірге тек бір қаңқа жерленген. Ал, №3 обادا о дүниелік тарту таралғылар қаңқалардың бас жағына немесе жаңдарына салынса, №7 обادا олар қабір сыртындағы оба үйіндісі астында жатқан жер бетіне орналастырылған. Бұл Мыңтөбе қорымында әр түрлі сенім өкілдеріне тиесілі түрлі кезеңге жататын жерлеулердің бар екендігіне куәлік ететін сынайлы.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. *Аққай Т. Terminoloji Sözlüğü. Antik Çağda Ölümleri. - Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020. – 389s.*
2. *Білалова Г.Д., Ярыгин С.А., Минарди М., Бонораның Ж.Л. Археологиялық терминдердің мультилингвистикалық сөздігі. (қазақ, орыс, ағылшын, итальян). – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2014. – 383 б.*
3. *Талеев Д. Археология. Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. Астана: 2010.*
4. *Ольховский В.С. Скифские катакомбы в северном причерноморье // Советская Археология. Редактор. А.В.Арциховский. №4. 1977. – с.108 – 128.*
5. *Смирнов К. Ф. Сарматские катакомбные погребения южного приуралья – поволжья и их отношение к катакомбам северного кавказа // Советская Археология. Редактор. А.В.Арциховский. №1. 1972.– с.73 – 81.*
6. *Железчиков Б.Ф., Кригер В.А. Катакомбные захоронения Уральской области // Советская Археология. Редактор. А.В.Арциховский. №4. 1978.– с. 218 – 228.*
7. *Самашев З, Кушарбаев К, Аманшаев Е, Астафьев А. Сокровища Устюрта и Мангыстау. Алматы. 2007. – 400 с.*
8. *Сәйдірахман Ұ. Көшпелілердің ұлы қоныс аударуы//<https://e-history.kz/kz/news/show/33857> 2022.*
9. *Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана. – Алматы: Баур, 2005. 224 с*
10. *Жолдасбаев С. Ежелгі және орта ғасырдағы Қазақ елінің тарихы. Жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: «Кітап» баспасы, 2010. – 336б.*
11. *Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы: Жалын баспасы, 1994. - 400 б.*
12. *Қозыбаев М. (Ред.). Қазақстан тарихы. 1-том. – Алматы: Аламура, 1996.–544 б.*

13. Левина Л. М. *Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э.* – Москва: Издательство Наука, 1971. – 250с.
14. Жолдасбайұлы С. *Ежелгі және ортағасырдағы Қазақстан.* – Алматы: «Ана тілі», 1995. – 176с.
15. Борисов А. Я. *О значении слова «наус» // Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа, Том III. 1940. – с.301-311.*
16. Самашев З, Әбу А. *Археологиялық сөздік.* – Алматы:2007.
17. Смагулов Е.А. *Наземные склепы Борижарского могильника//Қазақстан Археологиясының Мәселелері. 3-ші шығарылым. Ғылыми мақалалар жинағы.* – Алматы:2011. – 584 с.
18. Григорьев Г.В. *Келеская степь в археологическом отношении. (К истории культуры древних саков)//Қазақ ССР Ғылым Академиясының Хабарлары. №46. Археология сериясы. Вып 1. 1948. с.47-67*
19. Агзамходжаев Т. *Тюябугузские наусы // История материальной культуры Узбекистана. № 3. Ташкент:1962. с.71-79*
20. Подушкин А. Н. *Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан: Издательский центр МКТУ им. Х.А.Ясауи, 2000. – 201с.*
21. Байпаков К. М, Подушкин А.Н. *Памятники земледельческо – скотоводческой культуры Южного Казахстана (I тысячелетие н.э.).* – Алматы:Издательство Наука Казахской ССР, 1989. – С. 155.
22. Подушкин А. Н., Донец А. Г. *О первоначальном исследовании Археологических объектов в урочище Мынтобе // «Қазақстанның тарихи – мәдени мұрасы: Зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «Х Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми – әдістемелік конференция материалдары.* – Алматы:«Қазақ университеті», 2018. –с.99-104.
23. Елеуов М., Талеев Д, Есенов С, Молдахмет С. *Ежелгі Күлтөбе қаласы мен Мыңтөбе қорымында 2017-2018 жылдары жүргізілген зерттеу жұмыстары // Орталық Азияның Ежелгі және Дәстүрлі қоғамдарының тарихи – мәдени мұрасы: Зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері атты «XII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми – әдістемелік конференция материалдары.* – Алматы: «Қазақ университеті», 2020. –б.195 – 200.
24. Подушкин А.Н. *Новые археологические комплексы могильников Кылышжар и Мынтобе// Марғұлан оқулары – 2019. Көрнекті қазақстандық археолог К.А. Ақышевтың 95 жылдығына арналған Халықаралық археологиялық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары.* – Нұр-Сұлтан:2019. – 153-167.
25. Левина Л.М. *Исследования в Джетыясарском урочище//Археологические открытия 1976 года. 1977. –с.517-518.*
26. Максимова А.Г, Мерицев М.С, Вайнберг Б.И, Левина Л.М. *Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского Водохранилища).* – Алматы: Наука, 1968. – С. 252.
27. Берншам А. Н. *Кенкольский Могильник. Вып II.* – Ленинград:1940. – С. 33.
28. Кожамбердиев И. *Катакомбные памятники Таласской долины // Археологические памятники Таласской Долины. Издательство Академии Наук Киргизской ССР. – Фрунзе:1963. – С.33-77.*
29. Агзамходжаев Т. *Раскопки погребальных курганов близ станции вревской//История материальной культуры Узбекистана. Вып. 2. – Ташкент: Изд-во АН Узбекской ССР,1961. с.223-235.*
30. Bakır A, Badakoğlu U. *Yüceçiler ve Kökenleri Üzerine Düşünceler//Ortaçağ Araştırmaları Dergisi. S 2. 2019. –s.123-144*
31. Lojos Ligeti. *Bilinmeyen İç Asya.* – Ankara: TTK Yayınevi,1998.– С.51-52:
32. Akçay T. *Yunan ve Romada Ölü Kültü. Bilgin Kültür Sanat Yayınları. Ankara: 2017. – 218.*
33. Байтанаев Б.А. *История Шымкента: 2200 лет по археологическим источникам.-Алматы: 2012. – С. 252.*

References:

1. Akçay T. *Terminoloji Sözlüğü. Antik Çağda Ölüm [Dictionary of Terminology. Death in Ancient Times].* - Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020. – 389 p. [In Turkish].
2. Bilalova G.D, Jarygin S.A, Minardi M, Bonoranyn Zh.L. *Arheologijalyq terminderdin mul'tiligvistikalıq sozdigi. (qazaq, orys, agylshyn, ital'jan) [Multiligvistic Dictionary of archaeological terms. (Kazakh, Russian, English, Italian)].* – Astana: L.N.Gumilev atyndagy EUU, 2014. – 383 p.
3. Taleev D. *Arheologija. Zhogary oqu oryndarynyn studentterine arналған [Archeology].* Astana: 2010 [In Kazakh].

4. Ol'hovskij V.S. Skifskie katakomby v severnom prichernomor'e // *Sovetskaja Arheologija [Soviet Archaeology]*. Redaktor. A.V.Arcihovskij. №4. 1977. – p.108 – 128. [In Russian].
5. Smirnov K. F. Sarmatskie katakombnye pogrebenija juzhnogo priural'ja – povolz'h'ja i ih otnoshenie k katakombam severnogo kavkaza // *Sovetskaja Arheologija [Soviet Archaeology]*. Redaktor. A.V.Arcihovskij. №1. 1972. – p.73 – 81. [In Russian].
6. Zhelezchikov B. F, Kriger V. A. Katakombnye zahoroneniya Ural'skoj oblasti // *Sovetskaja Arheologija [Soviet Archaeology]*. Redaktor. A.V.Arcihovskij. №4. 1978. – p. 218 – 228. [In Russian].
7. Samashev Z, Kusharbaev K, Amanshaev E, Astaf'ev A. Sokrovishha Ustjurtta i Mangystau [Treasures of Ustyurt and Mangystau]. Almaty. 2007. – 400 p. [In Russian].
8. Sajdirahman U. Koshpelilerdin uly qonys audaryy [The Great Migration of nomads]// <https://e-history.kz/kz/news/show/33857> 2022. [In Kazakh].
9. Bajpakov K.M, Smagulov E.A, Erzhigitova A.A. Rannesrednevekovye nekropoli Juzhnogo Kazahstana [Early medieval necropolises of Southern Kazakhstan]. – Almaty: Baur, 2005. 224 p. [In Russian].
10. Zholdasbaev S. Ezhelgi zhane orta gasyrdagy qazaq elinin tarihy [History of the Kazakh people in ancient and Middle Ages]. – Almaty: «Kitap» baspasy, 2010. – 336 p. [In Kazakh].
11. Mynzhan N. Qazaqtyn qysqasha tarihy [Brief History of Kazakh]. – Almaty: Zhalyn baspasy, 1994. – 400 p. [In Kazakh].
12. Qozybaev M. (Eds.) Qazaqstan tarihy. 1-tom [History of Kazakhstan. Volume 1]. – Almaty: Alamyra, 1996. – 544 p. [In Kazakh].
13. Levina L. M. Keramika nizhnej i srednej Syrdar'i v I tysjacheletii n.je. [Ceramics of the Lower and Middle Syr Darya in the I millennium AD] – Moskva: Izdatel-vo Nauka, 1971. – 250 p. [In Russian].
14. Zholdasbajuly S. Ezhelgi zhane ortagasyrdagy Qazaqstan. [Ancient and medieval Kazakhstan] – Almaty: «Ana tili», 1995. – 176 p. [In Kazakh].
15. Borisov A. Ja. O znachenii slova «naus» // *Trudy Otdela Vostoka Gosudarstvennogo Jermitazha, Tom III [Proceedings of The Department of The East of the State Hermitage Museum, Volume III.]*. 1940. – p.301-311. [In Russian].
16. Samashev Z, Əbu A. Arheologijalyq sozdik [Archaeological dictionary]. – Almaty: 2007. [In Kazakh].
17. Smagulov E.A. Nazemnye sklepy Borizharskogo mogil'nika//Qazaqstan Arheologijasynyn Maseleleri. 3-shi shygarylym. Gylymi maqalalar zhinagy [Problems Of The Archeology Of Kazakhstan. 3rd edition. Collection of scientific articles]. – Almaty: 2011. – 584 p. [In Russian].
18. Grigorev G.V. Kelesskaja step' v arheologicheskom otnoshenii. (K istorii kul'tury drevnih sakov)//Qazaq SSR Gylym Akademijasynyn Habarlary. №46. Arheologija serijasy. Vyp 1. [Reports of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. № 46. Archeology series. VIP 1] 1948. p.47-67 [In Russian].
19. Agzamhodzhaev T. Tjyjabuguzskie nausy // *Istorija material'noj kul'tury Uzbekistana. № 3. [History of material culture of Uzbekistan. No. 3.]*. Tashkent: 1962. p.71-79. [In Russian].
20. Podushkin A. N. Arysskaja kul'tura Juzhnogo Kazahstana IV v.do.n.je. – VI v.n.je. [Arys culture of Southern Kazakhstan IV century BC – VI century AD.] – Turkestan: Izdatel'skij centr MKTU im. H.A.Jasaui, 2000. – 201 p. [In Russian].
21. Bajpakov K. M, Podushkin A.N. Pamjatniki zemledel'chesko – skotovodcheskoj kul'tury Juzhnogo Kazahstana (I tysjacheletin n.je.). [Monuments of agricultural and pastoral culture of Southern Kazakhstan (I thousand years ago)] – Almaty: Izdatel'stvo Nauka Kazahskoj SSR, 1989. – 155 p. [In Russian].
22. Podushkin A. N., Donec A. G. O pervonachal'nom issledovanii Arheologicheskikh ob#ektov v urochishhe Myntobe // «Qazaqstannyn tarihi – madeni murasy: Zertteu, tusindiru zhane saqtau maseleleri» atty «X Orazbaev oqulary» halyqaralyq gylymi – adistemelik konferencija materialdary [Materials of the international scientific and methodological conference" X Orazbayev readings "on the topic" historical and cultural heritage of Kazakhstan: problems of Research, Interpretation and preservation. – Almaty: «Qazaq universiteti», 2018. – p.99-104. [In Russian].
23. Eleuov M., Taleev D, Esenov S, Moldahmet S. Ezhelgi Kultobe qalasy men Myntobe qorymynda 2017-2018 zhyldary zhurgizilgen zertteu zhumystary // Ortalyq Azijanyn Ezhelgi zhane Dasturli qogamdarzynyn tarihi – madeni murasy: Zertteu, tusindiru zhane saqtau maseleleri atty «XII Orazbaev oqulary» halyqaralyq gylymi – adistemelik konferencija materialdary [Materials of the international scientific and methodological conference" XII Orazbayev readings " on the historical and cultural heritage of ancient and traditional societies of Central Asia: problems of Research, Interpretation and preservation]. – Almaty: «Qazaq universiteti», 2020. – p.195 – 200. [In Kazakh].

24. Podushkin A. N. *Novye arheologicheskie komplekсы mogil'nikov Kylyshzhar i Myntobe*// *Marʼylan oʻqulary – 2019. Kornekti qazaqstandyq arheolog K.A. Aqyshevtyn 95 zhyldygyna arnalgan Halyqaralyq arheologijalyqgylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary [Margulan readings-2019. materials of the international archaeological scientific and practical conference dedicated to the 95th anniversary of the outstanding Kazakh archaeologist K. A. Akishev]. – Nur-Sultan: 2019. – p.153-167. [In Russian].*
25. Levina L.M. *Issledovaniya v Dzhetysarskom urochishhe*//*Arheologicheskie otkrytiya 1976 goda [Archaeological discoveries of 1976]. 1977. – p.517-518. [In Russian].*
26. Maksimova A.G, Mershhiev M.S, Vajnberg B.I, Levina L.M. *Drevnosti Chardary (Arheologicheskie issledovaniya v zone Chardarinskogo Vodохранилища) [Antiquities of Chardara (Archaeological research in the area of the Chardara Reservoir)]. – Almaty: Nauka, 1968. – 252 p.[In Russian].*
27. Bernsham A. N. *Kenkol'skij Mogil'nik. Vyp II [Kenkolsky Burial Ground. Issue II]. – Leningrad: 1940. – 33 p. [In Russian].*
28. Kozhamberdiev I. *Katakombnye pamjatniki Talasskoj doliny // Arheologicheskie pamjatniki Talasskoj Doliny [Archaeological sites of the Talas Valley]. Izdatel'stvo Akademii Nauk Kirgizskoj SSR. – Frunze: 1963. – p.33-77. [In Russian].*
29. Agzamhodzhaev T. *Raskopki pogrebal'nyh kurganov bliz stancii vrevskoj*//*Istorija material'noj kul'tury Uzbekistana. Vyp. 2 [The history of the material culture of Uzbekistan. Issue 2]. – Tashkent: Izd-vo AN Uzbekskoj SSR, 1961.p.223-235. [In Russian].*
30. Bakır A, Badakoğlu U. *Yüeciler ve Kökenleri Üzerine Düşünceler*//*Ortaçağ Araştırmaları Dergisi. S 2.[Journal of Medieval Studies. Issue 2]. 2019. – p.123-144. [In Turkish].*
31. Lojos Ligeti. *Bilinmeyen İç Asya [Unknown Inner Asia]. – Ankara: TTK Yayınevi, 1998. – p.51-52. [In Turkish].*
32. Akçay T. *Yunan ve Romada Ölü Kültü [The Cult of the Dead in Greece and Rome]. Bilgin Kültür Sanat Yayınları. Ankara: 2017. – 218 p. [In Turkish].*
33. Bajtanaev B.A. *Istorija Shymkenta: 2200 let po arheologicheskim istochnikam [History of Shymkent: 2200 years according to archaeological sources].-Almaty: 2012. – 252 p. [In Russian]*